

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме

Мақалада Түркістан облысы халқының демографиялық мәселелері қарастырылған. Қазақстан Республикасының өз егемендігін жариялауы қоғамның барлық саласындағы күрделі өзгерістерге алып келді. Атап айтқанда саяси институттардың жұмысындағы орын алған ерекшеліктерден бастап, күнделікті өмірдегі өзгерістер аралығын қамтыды. Осы ретте анағұрлым өзгерістер республиканың демографиялық жағдайында байқалды. Өзге ұлт өкілдерінің өз тарихи отандарына оралуы – азаматтардың жаппай көші-қон үдерісін күшейтті. Сонымен қатар бала туу көрсеткіштерінің құлдырауы және өлім-жітімнің көбеюі сынды жағымсыз жайттар орын алды. Мұның басты себебі ел экономикасының дағдарысты көрсеткіштері және азаматтардың әлеуметтік жағдайының күрт төмендеп кетуімен тығыз байланысты еді. Бұл ретте алдымен мемлекеттің демографиялық ахуалдарды оңтайландыру тұжырымдамасын, жол картасы мен осы бағыттағы шараларды дұрыс таңдап, қолдануын атап өтуіміз қажет.

Кілт сөздер; Түркістан облысы, демография, экономика, сандық көрсеткіш,

ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF
TURKISH WORLD
STUDIES
CİLT 4 / SAYI 2 /
NİSAN 2021

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Досымова
ГУЛДЕРХАН
Магистрант, Өл-
Фараби атындағы
ҚазҰУ, Қазақстан,
Алматы,
gulderhan_87@mail.ru

Gönderim Tarihi Received

17.03.2021

Kabul Tarihi Accepted

29.03.2021

Atıf
ГУЛДЕРХАН,
Досымова (2021).
“Түркістан Облысы
Халқының
Демографиялық
Мәселелері”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (4/2), 77-86.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

көш-қон үдерісі.

DEMOGRAPHIC ISSUES OF THE POPULATION OF TURKESTAN REGION

Abstract

The article deals with demographic problems of the population of Turkestan region. The declaration of the Republic of Kazakhstan's sovereignty has led to serious changes in all spheres of society. In particular, it covered the range of changes in everyday life, starting with the existing differences in the work of political institutions. At the same time, the most significant changes were observed in the demographic situation of the Republic. The return of representatives of other nationalities to their historical homeland has intensified the process of mass migration of citizens. At the same time, there were negative aspects, such as a decline in the birth rate and an increase in the death rate. The main reason for this was the crisis indicators of the country's economy and a sharp decline in the social situation of citizens. At the same time, first of all, it is necessary to note the correct choice and application of the concept of optimizing the demographic situation, the roadmap and measures in this direction.

Keywords: Turkestan region, demographics, economy, quantitative indicators, migration processes.

Кіріспе

Еліміздің егемендігі тұсында Түркістан облысының халқының санындағы көрсеткіштер барлық аймақтар сынды түрлі өзгерістерге ұшырады. Алайда Түркістан облысының өзге аймақтармен салыстырғанда бірқатар ерекшеліктері бар екендігін де ескеруіміз керек. Бұл ерекшеліктер алдымен қлттық, мәдени, дәстүр, өндіріс, географиялық орта сынды бірқатар факторлармен сипатталады. Жалпылама алғанда Түркістан облысының тұрғындарының саны 1989 жылғы санақ бойынша 1 миллион 824 мың адамды құраса, 1999 жылғы санақ нәтижесінде 1 миллион 978 мың адамға өскен. Өз кезегінде халық санының жоғары өскендігін 2009 жылғы санақ қорытындысынан көреміз. Өйткені осы жылғы санақ бойынша халық саны 2 миллион 382 мың адамды құраған болатын (Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. 2009 жыл басына Қазақстан

Республикасы халқының облыстар, қалалар және аудандар бойынша саны, 2009: 47). Жоғарыда атап өткеніміздей Шымкент қаласы ірі қала ретінде бөлініп шыққанына қарамастан 2020 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша Түркістан облысының халық саны 1 983 969 мың адамды құрап отыр. Бұл келтірілген статистикалық мәліметтердің өзі Түркістан облысындағы демографиялық ахуалдың тұрақты даму үстінде екендігінің дәлелі болып табылады.

Түркістан облысының ауыл халқының сандық көрсеткіштерінің ұдайы өсуі әрине алдымен ауыл жердегі әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктерінің жоғары екендігімен түсіндіруге болады. Сонымен қатар Түркістан облысы жақын және алыс шетелдерден қандас қазақтардың белсенді көшіп келетін аймағына айналғанына бірнеше жыл болды. Әрине кез-келген қоныс аударушы адам алдымен өзіне және отбасына, болашақта өз кәсібін ашуға мүмкіндік болатын жерді таңдайтыны сөзсіз. Сол себепті де географиялық ортасы адам баласына жайлы болатын Түркістан облысы қандас қазақтарды көптеп қызықтырады. Нәтижесінде Түркістан облысына шекаралас Өзбекстаннан ғана емес, сонымен қатар Түркия, Ауғанстан, Ираннан қандастарымыз қоныс аударуда. Географиялық ортаның қолайлығымен қатар, Түркістан облысы қазақтардың көптеп шоғырланған аймағы болып табылады. Өкінішке орай еліміздегі ресми тілді еркін меңгермегендіктен шетелдік қазақтар мемлекеттік тілді белсенді пайдаланатын дәл осы Түркістан облысының ауылды жерлеріне көптеп қоныстануда. Осының әсерінен ел егемендігінің алғашқы күндерінен-ақ Түркістан облысының ауыл тұрғындарының саны артып отыр. Жоғарыда келтірген мәліметтерімізге қосымша айтарымыз Түркістан облысының ауыл тұрғындары 1991 жылы ел егемендігін жариялаған тұста 110,9 мың адамды құраған болатын. жоғарыда атап өткеніміздей еліміз тәуелсіздікке ие болған тұста өзге ұлттар өз тарихи отандарында орала бастаған тұста демографиялық көрсеткіштер төмендеп кеткен болатын. Алайда 1999 жылы жүргізілген санақ қорытындысына қарасақ, Түркістан облысының ауыл халқы 1240,4 мыңға дейін өскен. Шамамен 12 пайызға өсім байқалған болатын.

2009 жылы жүргізілген халық санағына сай ауыл тұрғындарының саны 1508,9 мың адамды құрап, 1999 жылғы санақпен салыстырғанда едәуір өскендігі байқалады. 2010 жылы 1561,0 мың адамды құраса, 2014 жылы 1664 мың адам болып, 8 пайызға өскен (Қазақстан демографиясының жылнамалылығы. Статистикалық жинақ, 2014: 7-10).

Қоғам өміріндегі анағұрлым маңызды капиталдардың бірі сөзсіз адами капитал болып табылады. Қазіргі таңдағы мемлекетті тиімді басқарудың маңызды элементтердің бірі – осы адами капиталдың саны мен сапасына аймақтық және ұлттық дейгейде дұрыс баға беріп, сәйкесінше шаралар қабылдау болып табылады. Өйткені мемлекеттің осы бағыттағы қабылданатын тұжырымдары мен қаулыларының өз мақсатына толық жетіп, нәтижелі болуы алдымен аймақтардағы адам ресурстарының ұлттық белгілері, саны мен оның жасы, жынысы, білімі мен игерген мамандығы, экономикалық табысы сынды көрсеткіштерді дәл анықтаған жағдайда ғана мүмкін болмақ. Осы ретте Қазақстан Республикасының негізгі стратегиялық бағдарламалары тұрақты даму мақсаттарына жетуге бағытталған. Мысалы «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасы мен «Институционалды реформаларды жүзеге асыру бағытындағы жүз нақты қадам» сынды тағы да басқа стратегиялық бағдарламаларды атауға болады.

Қазақстан Республикасының тұрғындарының санының өсу қарқыны әр облыстарда әртүрлі болып табылады. Тәуелсіздік жылдарында демографиялық өсім көрсеткіштері байқалған облыстар қатарында дәл осы біз қарастырып отырған Түркістан облысы мен еліміздің батыс аймағындағы облыстарды атап өтуге болады. Мысалы ел егемендігі жылдарында Түркістан облысындағы тұрғындар саны 33,3 пайызға артқан екен. 1992 жылы Түркістан облысы бойынша халық санының өсімі 9 пайызды құраса, ал 2019 жылы бұл көрсеткіш 10,8 пайызды құраған болатын. Түркістан облысының халық санының ерекше қарқынды өскен жылдары ретінде 2012-2014 жылдар аталады. Бұл жылдары халық санының өсімі 11,9 пайызды құраған болатын. Бір қызығы осындай халық санының

өсіміне қарамастан Түркістан облысы еңбекке қабілетті емес тұрғындардың көптігімен ерекшеленеді. Бұл дегеніміз ақыл тоқтатқан тұрғындарға қарағанда балалардың көптігін білдіреді. 2020 жылғы көрсеткіш бойынша 16 жасқа дейінгі балалар мен жасөспірімдердің үлес салмағы 39,6 пайызды құраған болатын. 7,1 пайыз тұрғындар еңбекке қабілетті жастан үлкен саналса, тек 53,3 пайыз тұрғындар еңбекке қабілетті болып табылатын жасты құрап отыр. Бұл жас шамасы әйелдер үшін 58 жасты құраса, ерлер үшін 63 жас болып табылады. Осы мәселеге арналған статистикалық мәліметтерді сараптай келе, Түркістан облысының 15 және 64 жас аралығындағы тұрғындарының үлес салмағының азаюы байқалады. Атап айтқанда 2010 жылы бұл азаю үдерісі 61,4 пайызды құраған болатын. Ал 2015 жылдың басында бұл көрсеткіш 59,7 пайызды көрсетсе, 2018 жылы 58,3 пайызға азайған болатын. Керісінше 15 жасқа дейінгі балалардың үлес салмағы өсе түскендігін байқауға болады. Мысалы 2010 жылы бұл өсім 34,6 пайызды құраса, 2018 жылы 37,3 пайызды көрсеткен. Салыстырмалы түрде алғанда бұл пайыздық көрсеткіш Қазақстан Республикасының өзге де облыстарының ішінде ең жоғарғысы болып табылады. Тағы бір атап өтетін жайт Түркістан облысының тұрғындарының 65 жастан асқандары халық санында ең аз үлесті құрап отыр (Социальный портрет самозанятого населения в южных регионах Республики Казахстан, 2019: 74-78). Атап өтетін бір жайт еңбекке қабілетті жандардың үлес салмағы бойынша Түркістан облысының тұрғындарының үлес салмағын ажырату маңызды. Мысалы Түркістан облысы Қазақстан Республикасының өзге де облыстарымен салыстырғанда еңбекке қабілетті адамдардың үлес салмағы жоғары болып табылады. Бұл алдымен еңбек жасына жетпеген адамдар мен еңбекке қабілет жасынан асқан тұрғындардың ара-қатынасын ескеру арқылы салыстырылды. Мысалы 2018 жылмен салыстырғанда 15 және 64 жас аралығындағы 1000 адамға шақсақ, еңбек жасына жетпегендер мен еңбек жасынан асқандардың ара-қатынасы 717 адамды құрап отыр. Әрине демографиялық өсімнің басты факторы туу көрсеткішіне тікелей байланысты. Ал Түркістан

облысындағы туу көрсеткіші 1000 адамға шақсақ 27,1 пайызды құрайды. Ал мемлекет бойынша жалпы бала туу көрсеткіші 21,64 пайыз екендігін ескерсек, бұл айтарлықтай жоғары көрсеткіш екендігіне көз жеткізуге болады. Өйткені мәселеге қатысты статистикалық мәліметтерді сараптай келе, Түркістан облысында көп балалы аналардың үлес салмағы жоғары екендігін байқаймыз. Тек төрт бала ғана емес, сонымен қатар бесінші, алтыншы сәбиін дүниеге әкеліп жатқан отбасылар көптеп табылады. Бір өкінішті жайт, осындай демографиялық өсімге қарамастан облыс көлемінде акушер-гинеколог мамандары азғ сәйкесінше облыс көлеміндегі аудандардың осы мамандармен қамтамасыз етілу дәрежесі өте төмен.

Түркістан облысы бойынша жастар арасында отбасы болу үдеріс дәрежесі қарқынды. Өйткені 15 пен 19 жас аралығындағы бойжеткендердің 1000 адамға шаққандағы бала туу көрсеткіші 30,1 пайызды құрайды. Тағы да атап өтетін жайт бұл көрсеткіш республиканың өзге де облыстарымен салыстырған жоғары болып саналады.

2018 жылдың қаңтар айындағы көрсеткішке мән берсек, Түркістан облысының халқы 2009 жылдағы халық санағымен салыстырмалы түрде қарағанда 111, 200 адамға көбейгенін байқауға болады. Ол дегеніміз 5,96 пайызды құрап отыр. Нәтижесінде Түркістан облысының халқының саны 1977000 адамды құраған. Әрине аталған облыс көлеміндегі халық саны тек қана қарқынды өсу ғана емес, сонымен қатар кему көрсеткіштері де байқалған жылдар болды. Оған әсер еткен факторлардың бірі әкімшілік бөліністер болып табылады. Мысалы 2014 жылда Түркістан облысына қарасты Ордабасы, Сайрам және Төле би аудандарындағы әкімшілік-территориялық қайта бөліністер нәтижесінде облыс халқының саны 120 мыңнан астам адамға қысқарған болатын. Сондай-ақ облыс көлеміндегі халықтың кему үдерісі 2010 жылы байқаған болатын. Осы жылы оның көрсеткіші 42000 шамасында болса, 2017 жылы да мұндай кему үдерісі байқалып, оның көрсеткіші 11 мыңдай адамды құрады. Керісінше 2010-2017 жылдар аралығында халықтың саны Созақ, Сарыағаш, Арыс, Кентау сынды қалаларда өсімі байқалды. Мысалы Созақта халық

саны 17,4 пайызды құраса, Сарығаш ауданында 17,2 пайыз, Арыс қаласы және оған қарасты ауылдардың тұрғын саны 17,4 пайызға, ал Кентау қаласы мен оған қарасты ауыл тұрғындарының саны 16,5 пайызға өскен болатын. Дәл осы жылдары облыс орталығы Түркістан қаласының тұрғындарының саны 13,8 пайызға өскен болатын.

Түркістан облысының демографиялық жағдайындағы бала туу мен өлім-жітім ара қатынасы мәселесі де назар аударарлық. Мысалы еліміз егемендік алған алғашқы жылдарында Түркістан облысы бойынша бала туу көрсеткіші 55 800 адам болса, сол жылдары өлгендердің жалпы саны 12400 адам болған. Демек осы ретте табиғи өсім көрсеткіштері 43 400-ді құрап отыр (Қазақстан демографиясының жылнамалылығы. Статистикалық жинақ, 2014:51-53) Халық санағы болған 1999 жылы Түркістан облысында 45, 2 мыңның үстінде адам дүниеге келсе, олардың ішінде 14,8 мың адамы қала тұрғындары болса, 30,3 мың адам ауыл тұрғындары болған. Сол жылы өлім-жітім көрсеткіші 13,5 адам болды. Соның ішінде 6,3 мың адам қала тұрғындары болса, 7,1 мың адам ауыл тұрғындары деп көрсетіледі. Байқағанымыздай ауыл тұрғындары арасында туу көрсеткіші екі есеге көп болғанымен, өлім-жітім көрсеткіші шамалас деңгейде болған. Мұның себептері әртүрлі болуы мүмкін. Ол әлеуметтік-экономикалық жағдайдан бастап, экологияға дейінгі аралықты қамтуы мүмкін. Дәл осы жылғы табиғи өсім көрсеткіші 31,7 мың адамды құрап отыр. Жоғарыдағы сөзіміздің айқын дәлелі осы табиғи өсім көрсеткішінде 8,5 мың адам қала тұрғындарына тиесілі болса, 23,2 мыңның үстіндегі адам ауыл тұрғындарына тиесілі болып отыр (Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі 2009жыл басында Қазақстан Республикасы халқының облыстар, қалалар және аудандар бойынша саны, 2009:50-59).

2009 жылы жүргізілген санақ қорытындысына мән беретін болсақ Түркістан облысы тұрғындары осы жылы 72,5 мың адамға көбейген. Дегенмен дәл осы жылы қайтыс болғандар саны 15,1 мың адамды құраған. Осы ретте табиғи өсім көрсеткіші 57,4 мың адамды қамтыған. Бұл көрсеткіштің 28,1 мың адамы қала тұрғындары болғанын

ескерсек, алдыңғы жылдармен салыстырғанда қала халқы арасындағы туу көрсеткіштерінде оң өзгерістер бар екендігіне көз жеткізуге болады. 2010 жылы Түркістан облысы бойынша дүниеге келген нәрестелер 78,4 мыңды құраса, өлім-жітім көрсеткіші 15,5 мың адамды қамтыды. Нәтижесінде табиғи өсім көрсеткіші 62,9 мың адамды құрап отыр. Дәл осындай өсім динамикасын 2011 жылдан да байқауға болады. Осы жылы 79, 4 мың адамға артса, өлгендердің саны 15,7 мың адамды құраған. Табиғи өсім көлемі 63,7 мың адамды құрап отыр. 2012 жылы да 80,1 мың адам дүниеге келсе, 15,2 мың адам өлгендер қатарында. Табиғи өсім көрсеткіші 64,9 мың адамды құрап отыр. 2013 жылы дүниеге келгендердің саны 82 мың адамды құраса, Түркістан облысы тұрғындарының 15,5 мың адамы сол жылы дүниеден озған. Табиғи өсім көрсеткіші 66,5 мың адамды құрап отыр. Ал 2014 жылы дүниеге келгендердің жалпы саны 82,4 мың адамды құраса, дүниеден озғандар саны 15 мың адам, сәйкесінше табиғи өсім көрсеткіші 67,5 мың адамды құрап отыр (Оңтүстік Қазақстан облысы халқының табиғи қозғалысы. 2014 қаңтар-желтоқсан айлары. – Шымкент, 2015:6). Кейінгі жылдар көрсеткендей орын алған әкімшілік-территориялық бөліністер нәтижесінде Шымкент қаласы бөлек әкімшілік бірлік ретінде бөлініп шыққаннан кейін, оның құрамына бірқатар ауылда мен елді-мекендер бөлініп берілді. Нәтижесінде туу көрсеткіштерінде бірқатар өзгерістер орын алғаны жасырын емес. Мысалы 2019 жылдың қорытындысы бойынша Түркістан облысында 55 845 бала дүние есігін ашқан. 2014 жылмен салыстырғанда 26 мыңға кем екендігін байқаймыз. Дегенмен осы көрсеткіштің өзі бойынша Түркістан облысын табиғи өсім көрсеткіші бойынша республиканың өзге де облыстарынан озып тұр (Елшібай, 2020: 2).

Қорытынды

Осы бағыттағы зерттеу жұмыстары мен арнайы статистикалық мәліметтерді сараптай келе, Түркістан облысындағы демографиялық ахуалды одан әрі оңтайландыру үшін бірқатар ұсыныстар жасауға болады:

- Көп балалы отбасыларды материалдық қолдау арқылы халықтың табиғи өсіміне жағдай жасау;
- Жас отбасыларға арналған түрлі игіліктерге қол жеткізу мүмкіндігін беретін бағдарламаларды жүзеге асыру;
- Жасөспірім мен жастарға отбасылық құндылықтарды насихаттайтын шараларды жүйелі жүргізіп, отбасылық институтты нығайту;
- Жастарды жаңа жұмыс орындарын белсенді тарту, жоғары оқу орындарын замануи техникалық мүмкіндіктерін арттыра отырып, олардың өзге аймақтарға көшу үдерісін азайту деп қорытынды жасаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Демографический ежегодник Казахстана, Статистический сборник (2010). Астана.
- ЕЛШПБАЙ, Ғ. (2020). “Түркістан облысы табиғи өсім бойынша бірінші орында”, *Егемен Қазақстан газеті*, (10 ақпан), 18, s. 2-5.
- Қазақстан Демографиясының Жылнамалылығы, Статистикалық Жинақ (2014). Астана: Жарқын ҚО.
- Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі (2009). *Жыл Басында Қазақстан Республикасы Халқының Облыстар, Қалалар Және Аудандар Бойынша Саны*.
- Оңтүстік Қазақстан облысы халқының табиғи қозғалысы 2014 қаңтар-желтоқсан айлары (2015). Шымкент.
- Социальный портрет самозанятого населения в южных регионах Республики Казахстан (2019). Алматы: Казстатинформ.